

gađaji, pojave, ličnosti i daje uvid u sam izvor, dakle uz istraživački posao historičara i tu je obavljen arheografski posao stručnjaka arhivista.

I Dokumenti i Prilozi, osim njih desetak, u toj se knjizi prvi put objavljuju, pa i taj podatak govori o njezinoj vrijednosti, i za istraživače, i za druge zainteresirane čitaoce.

Tako je tom knjigom kritički obrađenih izvora historiografija dobila novi vrijedan rezultat upornoga, sistematskog rada dvoje istaknutih stručnjaka. Pokazali su kako se jedan, u nas pomalo zanemaren posao, tj. kritičko objavljivanje građe može izvesti s velikom preciznošću i akribijom. U. Vujošević i V. Rajčević su tom knjigom pridonijeli produbljivanju znanstvenih spoznaja o Savezu komunističke omladine Jugoslavije, važnom dijelu komunističkog pokreta, pronalazivši te brojne važne dokumente i ostale izvore i ukazavši na njihovo značenje i na značenje povijesnih pojava o kojima govore.

Bosiljka Janjatović

KAELBE HARTMUT (1986): Industrialization and Social Inequality in 19th-century Europe, Berg Publishers, Leamington Spa/Heidelberg

U povijesti gospodarstva obično se izdvajaju dva 'duga' stoljeća. Prvo je 'dugo šesnaesto stoljeće' u kojem se uspostavlja kapitalističko svjetsko gospodarstvo a drugo je 'dugo devetnaesto stoljeće' čiji je jedan vid predmet ove knjige. Potonje počinje prvom industrijskom revolucijom, recimo 1780, a završava drugom industrijskom revolucijom, recimo 1914.

Zašto je ovo stoljeće izdvojeno kao posebno važno očito je. Jer ne samo da su se tada zbivale važnije promjene nego inače, već je tada oblikovan svijet u kojemu živimo, mnogi događaji našeg stoljeća imaju neposredni korijen u devetnaestom a i 'naočale kojima promatramo svijet' uvelike su tada oblikovane. Možda baš zbog te važnosti, to je stoljeće, uz koje su vezane mnoge opće teorije (recimo Marxova ili Rostowljeva da se spomenu samo dvije) i shodno tome mnoga pojednostavnjenja koja ukalupljaju stvarnost u 'velika tumačenja promjena'. Osim općih, važnost devetnaestog stoljeća potakla je i mnoge posebne teorije, one koje nemaju želje objasniti sve i od početka, već ponešto i za određeno vrijeme. Razumljivo je da je posebnost 'dugog devetnaestog stoljeća', zajedno s time da za to vrijeme imamo na raspolaganju, komparativno gledano, obilje povijesnih vrela, dovela do mnoštva istraživanja. No, jedno područje nije imalo primjerenu mu pažnju. Riječ je o društvenim i gospodarskim nejednakostima, područje kojim se bavi knjiga koju ovdje prikazujem. Jer, kako nas upozorava Kaelbe, dok postoje istraživanja koja se, uzgred ili putem nadahnutih opaski, bave nejednakostima veoma je malo onih kojima su one baš u središtu pažnje, »[...] istraživanje razvoja društvenih nejednakosti otkriva nam čudnu prazninu [...]« (1).

To opravdano začuđuje. Za većinu teorija, općih i više ili manje posebnih, društvene i gospodarske nejednakosti osobito su važne. Bez njihova vrlo temeljita poznavanja ne može se dati konačni odgovor o nastanku i oblikovanju klasnog društva suvremenog svijeta (radnika i kapitalista), o industrijalizaciji i s njima povezanim nejednakostima (je li prvo, koje je smatra poželjnim, podrazumijeva pretjerane druge što se smatra nepoželjnim, ili, recimo, je li 'U' hipoteza točna), itd.

U knjizi čiji je prvenstveni cilj da bude »[...] izvještaj koji prikazuje rezultate primijenjenih istraživanja« (13) stanja, takav nerazmjer važnosti i čvrstih rezultata ne može ostati bez komentara. Kaelbe neprekidno, na početku i kraju svakog od sedam poglavlja rada, upozorava na naše nepoznavanje. Ove razloge posebno ističe: (i) poteškoće s vrelima; (ii) rješavanje naoko važnijih povijesnih pitanja; (iii) visoke cijene takvih istraživanja; (iv) itd. Uz to neprekidno upozoravanje na naše neznanje i nemogućnost dokazivanja velikih sudova, uz svako poglavlje navodi, nakon sažetka područja, istraživanja koja smatra najvažnijim zadacima budućnosti.

Svoj je prvi cilj, onaj prikaza, Kaelbe gotovo potpuno ostvario. U svom izvještaju koristi imponantnu literaturu, čak 95 radova od kojih su svi vezani uz predmet i gdje nema mjesta za opće radove. Čitalac koji je ekonomist i čiji su prvenstveni cilj nejednakosti današnjice može malo žaliti što u radu nema mjesta suvremenoj ekonomici razvoja (spominje se samo Kuznets, začetnik 'U' hipoteze).

No, Kaelbe je sebi postavio još tri cilja. Njega posebno zanimaju ove tri osobine društvenih i gospodarskih nejednakosti u toku devetnaestog stoljeća:

1. kako su se društvene nejednakosti mijenjale,
2. kako su se nejednakosti unutar klasa mijenjale, i
3. kako je kapitalistička industrijalizacija utjecala na nejednakosti.

Te tri osobine nejednakosti daju pečat Kaelbovom prikazu šest oblika nejednakosti kojima se bavi rad. To su društvene nejednakosti: raspodjele bogatstva i primanja (prvo poglavlje), na radnom mjestu (drugo poglavlje), obrazovanja (treće poglavlje), stanovanja (četvrto poglavlje), zdravstva i smrtnosti (peto poglavlje) i između klasa i slojeva (šesto poglavlje).

U prvom poglavlju, u kojem se bavi raspodjelom bogatstva i primanja, Kaelbe navodi četiri oblika toga pitanja kojima će se posebno baviti. To su: raspodjela osobnih primanja, raspodjela među faktorima proizvodnje, raspodjela među društvenim grupama i regionalna raspodjela. Rezultati istraživanja »[...] ne pokazuju svi u istom smjeru [...] mada [...] prema sadašnjem stanju čini se da su se zapadnoevropska društva, uglavnom, kretala u smjeru većih nejednakosti i jače izraženih varijacija bogatstva i primanja« (42). To zaključuje, jer glede prvog pitanja »[...] većina istraživanja, naročito ona temeljitija, priklanjaju se zagovornicima veće nejednakosti [...] (raspodjele osobnog bogatstva i primanja)« (42). Što se drugog tiče, »[...] skoro sva istraživanja ukazuju na povećanje razlika bogatstva i primanja između gornje i niže-srednje i najnižih klasa« (42). Što se trećeg tiče, »[...] prostorne nejednakosti bogatstva i primanja pogoršane su tokom industrijske revolucije« (43). Tu se Kaelbe priklanja 'relativno pesimističkom stavu' koji kaže da industrijalizacija povećava te nejednakosti. No, isto tako, ni jedan od tih zaključaka nije nedvosmislen, o prvom postoje istraživanja koja pokazuju da su se nejednakosti smanjivale, druge se nejednakosti nekih

slojeva unutar radništva smanjuju, a što se trećih tiče, nema gotovo nikakvih čvrstih dokaza. Zato Kaelbe upozorava da i ostali stavovi, dakle 'relativno optimistički' i 'relativno neutralan' »[...] proizlaze iz empirijskih istraživanja i zasigurno bi predstavljalo neprihvatljivo pojednostavnjenje zaključiti da su posljedica teorijskih pristranosti istraživača« (18).

Drugo poglavlje, u kojemu Kaelbe istražuje društvene nejednakosti na radnom mjestu, posebno je zanimljivo. Ne samo zato što ekonomika rada sve više dolazi u središte ekonomske analize, već i zato što nam pokazuje kako je važna ona Keynesova »da nije problem u novim idejama nego u sporom i mukotrpnom putu oslobađanja od starih koje su usađene u naše glave«. Donedavno je to područje bilo gotovo posve zapostavljeno, no s općim pomakom prema istraživanju rada (uz nejednakosti mnogo je pažnje posvećeno tehnološkim inovacijama, razvoju novih načina organizacije rada, promjeni struktura u tvornici i novim načinima upravljanja, birokratizaciji tvornica, diferencijaciji i podjeli rada, sukobima unutar tvornica, humanizaciji radnog mjesta itd.) i zbog kakvoće radova »Naše poznavanje društvenih nejednakosti na radnom mjestu [...] zadnjih se godina povećava ogromnim koracima« (49). No, unatoč tome, Kaelbe smatra da »[...] se ovaj prikaz mora smatrati privremenim izvještajem. Još se ne mogu donijeti nikakvi čvrsto utemeljeni opći zaključci o stanju u pojedinim zemljama ili čak o cijeloj Zapadnoj Evropi« (51—2). S obzirom na sadašnje stanje istraživanja toga područja, Kaelbe odabire četiri oblika tih nejednakosti za svoj prikaz. To su: nejednakosti uvjeta rada, znanja potrebna za obavljanje posla, mjesto u hijerarhiji poduzeća i upliv tih nejednakosti na ostale vrste nejednakosti. U vezi s time, istraživanja dozvoljavaju četiri jasna zaključka. Prvo, »Niti jedno istraživanje društvene povijesti rada tokom Industrijske revolucije ne potvrđuje da je sav tvornički rad isti« (69), a »Uvjeti rada razlikovali su se više nego danas [...]« (70). Drugo, istraživači su se libili tumačenja nejednakosti i zadovoljavali su se opisima iz kojih se jasno vidi da »[...] potpuno zaposleni (oni koji zarađuju za život isključivo od rada u tvornici) nisu još postali pravilo, osobito među nekvalificiranim radnicima [...] proizvodnja na strojevima koji pojednostavnjuju radni proces je precijenjena tokom industrijalizacije [...] postoji nedvosmislena strategija tvorničke uprave da si stvori stalni, neseljivi skup [...] radnika [...] na koncu istraživanja upućuju da su razlike predindustrijskih kvalifikacija i cijenenost poslova nastavili svoj utjecaj i unutar novih tvornica« (71—2). Treće, »[...] sadašnje stanje [...] ostavlja malo prostora starom vjerovanju o jednoobraznoj, 'nestrukturiranoj' radničkoj klasi industrijske revolucije koja se razvila u diferencirano radništvo dvadesetog stoljeća [...] (jer) [...] nedavna istraživanja prepoznaju trend smanjivanja društvenih nejednakosti na radnom mjestu [...] društvene razlike kvalificiranih i nekvalificiranih radnika se smanjuju [...] (i) [...] sužavaju se društvene nejednakosti između radnika i činovnika« (72). Četvrti zaključak koji Kaelbe smatra opravdanim izvuci iz raspoloživih istraživanja odnosi se na tumačenje smanjenja razlika na radu u toku druge industrijske revolucije. Tu »[...] prevladavaju tumačenja koja se temelje na promjenama tehnologije i organizacije rada« (72) dok »Tržište rada se jasno pokazuje kao drugorazredni faktor« (73).

Društvene nejednakosti obrazovanja zaokupljaju Kaelbea u trećem poglavlju. »Zapanjujuće je kako su rijetko društvene nejednakosti obrazovanja istraživane« (77), jer je pažnja posvećena razvoju, rastu i povijesti obrazovanja. Što se raspodjele obrazovanja tiče, ono malo podataka koji postoje odnose se na dije-

love Njemačke gdje »prevladava slika postojane polarizacije između prevladavajuće mase minimalno obrazovanih i male manjine s višim ili visokim obrazovanjem« (82). No, veliki je uspjeh devetnaestog stoljeća pad nepismenosti. Taj tok je pažljivo istražen u nizu evropskih zemalja. Tako se u pravilu javljaju gotovo velike, čak sve veće prostorne razlike koje nestaju tek kada je nepismenost do kraja iskorištena.

Jednostavnosti radi, ovdje će se pojam »blue-collar worker« prevoditi kao radnik a »white-collar worker« kao činovnik. To nije sretan izbor, jer već u imenu kao da se smatra da je njihov položaj drukčiji, nešto što nije posve prihvaćeno ni u struci provedeno. Slično je i s razlikama među spolovima. No, »[...] nema nikakve sumnje da je na kraju širenje pismenosti smanjilo nejednakosti« (101). Zanimljivo je, međutim, da »[...] se čini kako nema neposredne veze između industrijalizacije i promjena nejednakosti u obrazovanju« (102), dok istraživači »[...] rijetko prepoznaju u industrijalizaciji primarni uzročnik« (102) opismenjanja. U opismenjanju su, naime, istaknutu ulogu imali kulturni, politički i antropološki činoci.

Četvrto poglavlje stavlja stanovanje u središte pažnje. I tu smo upozoreni da »[...] je jako malo istraživanja o povijesti društvenih nejednakosti u stanovanju devetnaestog stoljeća« (105). Istraživačima su se druge stvari činile važnijima. Pa ipak, iz niza istraživanja, koja se uz svoje druge predmete bave i oblicima nejednakosti u stanovanju, Kaelbe upozorava na neke zaključke. Najzanimljivije je »Da niz istraživanja pokazuje kako društvene nejednakosti u stanovanju devetnaestog stoljeća nisu jednostavni proizvod drugih vrsta nejednakosti« (120). Za tu nezavisnost nejednakosti stanovanja »[...] ponuđena su tri cjelovita objašnjenja: stanje na tržištu stanova i kuća, radnička spremnost na seljenje i državna intervencija« (121—2). No, »[...] postoje indikacije da su se nejednakosti stanovanja povećavale, barem u toku 1870-ih i 1880-ih godina, u vrijeme kada je kriza evropskih gradova bila na vrhuncu« (124). Raspodjela među društvenim klasama ne daje nedvosmislene rezultate. No, čini se da je jedna crta razgraničenja išla između više srednje klase, a druga između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. Na kraju, »Neki istraživači zagovaraju da je velikim nejednakostima stanovanja pridonijelo nedostajanje državne intervencije« (125).

U petom se poglavlju bavi društvenim nejednakostima u zdravstvu i stopama smrtnosti, »[...] jedno malo i prilično nedavno istraživano područje kojim se bavila tek nekolicina istraživača« (128). U tom području »[...] istraživači su napustili jednostavno mjerenje [...] sada se naglašavaju mnoge vrste nejednakosti koje su postojale [...]« (132). Što se tiče smrtnosti, odnosno očekivanog životnog vijeka, u početku »Žene nisu imale iste koristi kao muškarci od faktora koji su doveli do produženja životnog vijeka oba spola« (134) i tek potkraj stoljeća uspostavljaju se »[...] niže stope mortaliteta za žene u svim dobnim skupinama« (135). Smrtnost djece nije, možda, protivno očekivanjima, padala »[...] nego nedvosmisleno porasla potkraj devetnaestog i na početku dvadesetog stoljeća [...]«. Pred početak prvoga svjetskog rata javlja se jasna razlika između srednje klase i ostalih grupa »[...] jaz se počeo smanjivati pred drugi svjetski rat [...]« (143). Kaelbe smatra taj »[...] sve veći jaz društvenih razlika smrtnosti [...]« (148) osobito važnim. No, unatoč rastu, »[...] istraživanja [...] upozoravaju protiv čisto materijalističkog tumačenja društvenih nejednakosti smrtnosti« (149). Razlike u pristupu te osobine bolesti imale su velik utjecaj i nisu bile ograničene klasnim okvirima. S obzirom na bolesti tri su posebno istraživane:

kolera, tuberkuloza i tifus. Unatoč tome što su sve tri više pogađale siromašne nego imućnije, u slučaju kolere »[...] ne postoji nikakav jednostavan odnos između imovnog stanja pojedinca i njegove podložnosti koleri« (142).

Društvene nejednakosti između klasa i slojeva naslov je šestog poglavlja koje će za našeg čitaoca, vjerujem, biti jedno od zanimljivijih, jer je to područje »[...] posljednjih godina dobilo istaknuto mjesto [...] dajući nova viđenja [...]« (152). No, za istraživanje nejednakosti imala su ta istraživanja ograničene koristi, jer su se pretežno bavila istraživanjem jedne klase ili sloja a ne njihovim odnosima i što se za neke slojeve i klase raspolaze mnogo skromnijim izvorima nego za druge. »Gotovo jedini novi rezultati do kojih se došlo, a u vezi su s društvenim nejednakostima, odnose se na razvoj nejednakosti između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, te radnika i činovnika. Malo je radova o drugim važnim društvenim granicama između klasa i slojeva devetnaestog stoljeća. To se posebno odnosi na društvene nejednakosti između buržoazije i radničke klase a isto vrijedi i za nejednakosti koje razdvajaju buržoaziju od aristokracije, poduzetnika od obrazovane buržoazije, niže srednje klase od radničke klase, poljoprivrednih nadničara od industrijskih radnika — a da se ne spomenu društvene podjele između vjerskih, etničkih i nacionalnih grupa te između urbanih i ruralnih područja« (153).

Razlika je između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika »[...] posljednjih godina često i temeljito istraživana« (154). Važna su istraživanja o »aristokraciji rada«, promjenama u radničkom pokretu, odnosu razlika na radnom mjestu na razlike društvene svijesti. Istraživanja na ta pitanja ne daju jedinstvene odgovore, velike su razlike i za pojedine zemlje i između zemalja. Pa ipak, većina istraživanja »[...] otkriva postojanje oštih nejednкости i razlika u ponašanju između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika u toku industrijske revolucije« (168). No, od mnogih razina nejednakosti »[...] nije jasno koja vrsta [...] je najvažnija i najutjecajnija« (169). Dva su faktora osobito važna: razlika na radnom mjestu i uvjeti na tržištu rada. No, pokazalo se da su znatan utjecaj imali društveno ponašanje i svijest, razina obrazovanja, prostorna i društvena seljivost, akumulacija bogatstva i postojanost zaposlenja. Ali su se velike razlike s početka stoljeća mijenjale, »gotovo sva primijenjena istraživanja pokazuju da je proces izjednačavanja počeo prije 1914« (169), a većina povjesničara smatra da je počeo s drugom industrijskom revolucijom. Za to se navode mnogi razlozi: »[...] broj obučeni radnika, smanjena prostorna seljivost, veća društvena sigurnost, povlašteni položaj kvalificiranih na tržištu rada nestaje, postepeno iscrpljivanje zalihe nekvalificiranih radnika na selu, rast broja nekvalificiranih radnika koji su rođeni u takvim porodicama te državna intervencija sa svojim programima opismenjavanja i društvene zaštite«.

Drugo područje koje je »[...] posljednjih godina intenzivnije istraživano« obrađuje »odnose radnika i činovnika« (172). Ta su istraživanja važna zbog dva oprečna stava, prvi koji smatra da činovnici nisu dio radništva a drugi da jesu. Tako prvi stav »Jačanje ili slabljenje razgraničenja tumači kao jačanje ili slabljenje trenda klasnom društvu« (173), dok drugi vidi »[...] glavnu društvenu liniju razgraničenja, tako važnu za raspravu o trendovima klasnom društvu, kao onu koja ide između činovnika i viših slojeva upravljača« (173—4). Sva ta istraživanja drže da su »[...] velike razlike između radnika i malog broja činovnika postojale već u toku industrijske revolucije« (175), mada »[...] razlike

između kvalificiranih radnika i nižih činovnika nisu nikada bile veoma velike« (176). No, »[...] prema kraju devetnaestog stoljeća nejednakosti između radnika i činovnika postajale su vidljivo manje« (176), mada »[...] proces izjednačavanja [...] nije oslabio kulturne i političke razlike činovništva već ih je čak i pojačao« (177). No, izjednačavanje je bilo postojano a, po svemu sudeći, razlike u ponašanju u toku toga procesa u pojedinim zemljama mogu se barem djelomično objasniti različitim nejednakostima radnika i činovnika. Sažimajući ono čime se Kaelbe opširno bavi, on zaključuje, uz uobičajene velike ograde:

»[...] razlike su slabije u Francuskoj nego u Njemačkoj, uz ostalo, i zato što su francuski činovnici bili spremniji surađivati politički s radnicima [...] bile su veće u Engleskoj nego Njemačkoj [...] pa su engleski činovnici imali manje poticaja da organiziraju antisocijalističke pokrete [...]« (184).

Mada Kaelbe upozorava da valja biti krajnje oprezan prilikom donošenja sudova o općim trendovima odnosa između klasa, on ne može odoljeti, baš kao ni ostali istraživači, da nešto i o tome ne napiše u knjizi. Dakako, to je područje u kojem je neslaganje istraživača prilično i Kaelbe vjerno prikazuje njihov rad. Jedini je zaključak koji se jasno usuđuje izreći: »[...] trendovi prema klasnom društvu prvenstveno se javljaju u postepenoj homogenizaciji radničke klase, ma kako je definirali« (190).

U sedmom i posljednjem poglavlju, Kaelbe sažima svoj prikaz odnosa društvenih nejednakosti i industrijalizacije. Tu nalazimo i odgovor na spomenuta tri pitanja za koja je tražio odgovor. Što se tiče promjena u toku devetnaestog stoljeća: »Društvene se nejednakosti nisu mijenjale na sveobuhvatan, neposredan i neprekidan način [...] no ako se traži zajednički nazivnik [...] najprihvatljiviji je zaključak, čini se, da je postojao rast društvenih nejednakosti u toku industrijske revolucije a malo smanjenje i/ili stabilizacija društvenih nejednakosti u toku kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća« (195). Što se drugog pitanja i uspostavljanja klasnog društva tiče »[...] trendovi prema klasnom društvu čine se različito ovisni o razdoblju koje se istražuje i stupnju razvoja« (199). »Svedeno na zajednički nazivnik [...] trend prema klasnom društvu u devetnaestom stoljeću može se raspoznati u većoj homogenizaciji industrijskih radnika (koja je prepoznatljiva u posljednjim desetljećima prije 1914) i u sve većim razlikama između industrijskih radnika i poslodavaca (što je jedino dokazano u toku industrijske revolucije). S druge strane, nema trenda prema klasnom društvu u promjenama društvenih razlika unutar srednje klase« (201).

I, na kraju knjige nalazimo odgovor na pitanje odnosa industrijalizacije i društvenih nejednakosti. Dva »velika« međusobno suprotstavljena uvjerenja (prvo da raspad feudalizma podrazumijeva manje nejednakosti, i drugo da kapitalistička industrijalizacija podrazumijeva njihov rast) »[...] previše su općenita i previše neprecizna da bi mogla biti korisna u ispitivanju promjenjivih tokova promjena koje su istraživači pronašli u društvenim nejednakostima s kraja devetnaestog i s početka dvadesetog stoljeća« (202). No, iako sadašnje stanje nauke onemogućava izvođenje općih zaključaka istraživanja, prema Kaelbeu, ukazuje na to da postoji pet procesa koji oblikuju rast društvenih nejednakosti i četiri koji ga potkraj devetnaestog stoljeća smanjuju. Na povećanje su utjecali:

1. »Društvene su nejednakosti povećane ranokapitalističkom prirodom zapadnoevropske industrijalizacije« (202), to se naročito odnosi na Englesku i na nejednakosti i bogatstva i primanja na koje su najjače utjecale.

2. »Znatne je nejednakosti poticao način organizacije rada za vrijeme rane industrije« (203), one su najjače utjecale na nejednakosti na radnom mjestu i »[...] dovele do izraženih društvenih nejednakosti između kvalificiranih radnika i činovnika s punim zaposlenjem, s jedne strane, i nekvalificiranih, često povremeno zaposlenih, radnika, s druge« (203).
3. »Različiti stavovi i vrijednosti doveli su do različitosti prilagođavanja i iskorištavanja prilika koje sa sobom donosi grad i industrijsko društvo« (203). To se prvenstveno ticalo nekvalificiranih radnika, koji su industrijalizacijom najmanje dobili, a čini se da je bilo važno i za nejednakosti smrtnosti djece i pismenosti.
4. »Promjene obiteljskih struktura dovele su do povećanja nejednakosti vezanih uz spol u toku devetnaestog stoljeća« (204), jer se industrijalizacijom položaj žene promijenio, uglavnom, davajući im dodatne poslove. To se posebno odražavalo u nejednakostima vezanim uz smrtnost, primanja i obrazovanje.
5. »Društvene nejednakosti dalje su povećavane nerazvijenošću zajedničkih gospodarskih i društvenih usluga i neprimjerenim zahtjevima koji su se postavljali na postojeće« (204) što je osobito utjecalo na nejednakosti u stanovanju, zdravlju i smrtnosti.

Na smanjenje su, pak, utjecali:

1. »Obično se smatra da je najvažniji utjecaj za malo smanjenje društvenih nejednakosti posljedica promjena na radnom mjestu« (205) u čemu druga industrijska revolucija ima veoma važno mjesto i njezini su utjecaji pojačani nestankom rezerve nekvalificiranih radnika i visokom ponudom činovnika.
 2. »Društvene nejednakosti ublažene su poboljšanjem ponude javnih dobara i usluga« (206) gdje su pomaci u zdravlju, smrtnosti, pismenosti i stanovanju najvidljiviji za smanjenje nejednakosti.
 3. »Razlike u stavovima koje su uzrokovale povećanje nejednakosti između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika smanjile su se« (206) i promjena je brzo utjecala na nejednakosti u primanju, uvjetima rada, klasnoj i političkoj svijesti a nešto kasnije i na razlike u zdravlju i smrtnosti.
 4. »Golemo povećanje političkih reakcija izazvanih nepovoljnim posljedicama industrijalizacije« (206) koje su se odrazile u jačanju i uspjesima radničkog pokreta, provedbi liberalnih reformi i razradi načina državne intervencije.
- Nakon što je u knjizi nabrojio, prikazao i opisao sve utjecaje na rast i smanjenje nejednakosti u toku devetnaestog stoljeća, Kaelbe se snebiva izvesti neki »veliki zaključak«. Na samom kraju knjige ipak mu ne može izbjeći jer piše: »Ništa u novijim istraživanjima ne ukazuje na to da su okolnosti dovele do dramatičnih obrata prema egalitarnijoj Evropi niti da je promjena trenda bila definitivna i nepovratna. Promjena je, vjerojatno, bila tako mala da je prosječni Evropljanin nje jedva mogao biti svjestan« (207). Obrne li se taj zaključak, proizlazi da u toku industrijalizacije i devetnaestog stoljeća nije došlo do povećanja nejednakosti i sve nepovoljnijeg položaja dijela društva.

Ivo Bičanić